Senieji mediniai Lietuvos paminklai: stogastulpiai

Jolanta ZABULYTĖ

Turbūt ne vienam teko matyti prie mokyklų, miestų parkuose ar pakelėse pastatytus medinius paminklus – stulpus su stogeliais arba koplytėlėmis, kryžius. Tokių paminklų esama ir kapinėse, daugybė jų ir Kryžių kalne. Tai – Lietuvos tradicijai būdingi kryždirbystės paminklai, 2001 m. įrašyti į UNESCO skelbiamą žmonijos nematerialaus ir žodinio paveldo šedevrų sąrašą.

Trumpai papasakosiu, kokie buvo senieji XIX–XX a. pradžios mediniai paminklai: supažindinsiu su atskirų Lietuvos vietovių paminklų būdingomis formomis ir dekoru, sužinosite, kokiomis progomis ir kur jie buvo statomi.

Vieni iš liaudies mažosios architektūros religinių (pokario metais – ir pasaulietinio turinio) statinių – *stogastulpiai*. Daugumos tyrinėtojų nuomone, stogastulpiai yra seniausi Lietuvos mediniai paminklai, nors spėjama, kad galėjo būti statomi ir iki krikščionybės įvedimo, o archeologai randa medinių stulpų liekanas, deja, nežinome jų tikslios kilmės. Tačiau aišku, kad tokie paminklai dar XIX a. buvo būdingi Lietuvai – kaip antkapiniai paminklai jie statyti kapinėse, nemažai jų būta pakelėse ir prie sodybų. Stogastulpių formų savitumas atkreipė daugelio keliautojų, tyrinėtojų dėmesį – XX a. pradžios literatūroje jie netgi vadinti „lietuviškais kryžiais“. Terminas „stogastulpis“ (kaip ir „koplytstulpis“) sugalvotas mokslininkų, siekiant atskirti paminklus pagal jų architektūrinę struktūrą. Taigi stogastulpis yra aukštas (kartais iki 7 m ir daugiau) stulpas su stogeliu, kuris turi šonines atramas, o stogelio viršų užbaigia medinė viršūnė su iš geležies nukaltu kryželiu arba „saulute“. Kaip nurodo Ignas Končius, stogastulpiai ilgiausiai buvo statyti Aukštaitijoje, o jų tradicija išblėso XX a. pradžioje, t. y. apie 1910 m. Jei norite pamatyti, kaip dar XX a. pradžioje atrodė senosios kapinės, pažvelkite į 1906 m. M. K. Čiurlionio tapytą paveikslą „Žemaitiškos (lietuviškos) kapinės“. Seniausias 1760 m. statytas stogastulpis mus pasiekė Mykolo Brenšteino dėka – jo 1906 m. publikuotoje knygelėje yra šio paminklo nuotrauka.

Žemaitijos stogastulpiams būdingi apvalūs (1 a pav.), rečiau daugiakampiai arba keturkampiai (1 b pav.) stogeliai, dvi simetriškos stilizuotų augalų arba iš vientisos lentos išpjaustytos „skydų“ formos šoninės atramos ir neaukšta stogelių medinė viršūnė su įvairiai dekoruotais geležiniais kryžiais. Aukštaitijoje stogastulpių stogeliai keturkampiai (keturių šlaitų), dažnai turi kiaurapjūviu dekoruotus šoninius „skydus“, medinės stogelių viršūnės profiliuotos ir aukštos (2a pav.). Tokios formos stogastulpius Jurgis Baltrušaitis pavadino „grybo“ tipu, nes, ypač Aukštaitijoje, plito ir kitas stogastulpių variantas –„žibinto“ forma (taip pat Baltrušaičio terminas). Jie nuo pirmųjų skiriasi tuo, kad naudojamos keturios lenktos arba tiesios atramos, apačioje turinčios dažnai geometriniais dantukais puoštą „papėdę“ (2 b pav.). Aukštaitijoje buvo statomi ir dviejų bei trijų aukštų stogastulpiai. Į „žibinto“ formos stogastulpius buvo dedamos nedidelės

Jolanta yra baigusi dailės istorijos ir teorijos mokslus, tobulinosi doktorantūroje, o šiandien skaito paskaitas, rašo straipsnius, dalyvauja konferencijose, organizuoja ekspedicijas ir kultūros renginius bei nuolat klajoja po kapines studijuodama paminklus. Sukome galvas, kokia gi yra Jolantos „legenda“: žinojome jos tvirtą būdą, bet prieš akis iškildavo miško sodyba, kurioje Jolanta praleidžia nemažai laiko, ir po langais romantiškai besiganančios stirnaitės. Tad ir paprašėme pačios autorės pateikti savo legendą. Štai ką ji parašė:

„Ne visai legenda: kažkurios Šiaurės Amerikos indėnų genties išmintis sako, kad gyvenimas – tai sapnas. Gyvenimo sapne nuostabu jausti ankstyvo ryto rasą ir akimis liesti kylančios saulės gaisas bei pamiškės laukais plaukiančių miglų tylą, kvėpuoti miško ošimu ir jo gyvasties garsais, prisiglausti prie krosnies ugninės maldos ir... praeities lobių ieškoti senoliais medžiais vainikuotose kaimų kapinaitėse“.

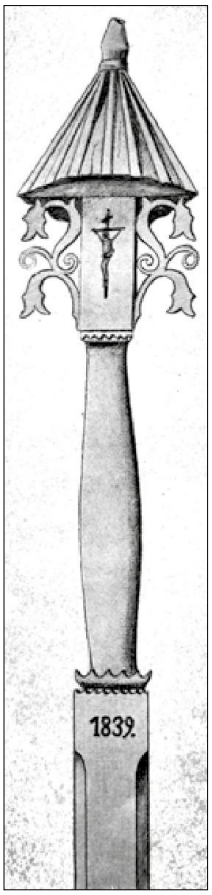

1 a pav.

1 b pav.

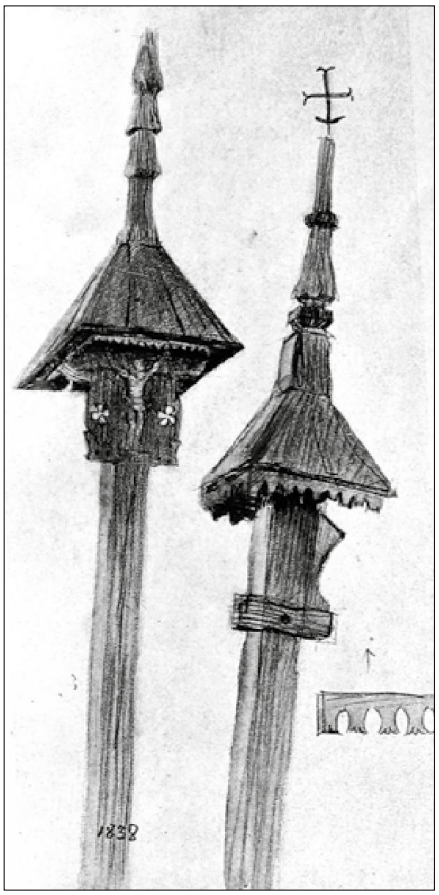

2 a pav.

2 b pav.

3 a pav.

3 b pav.

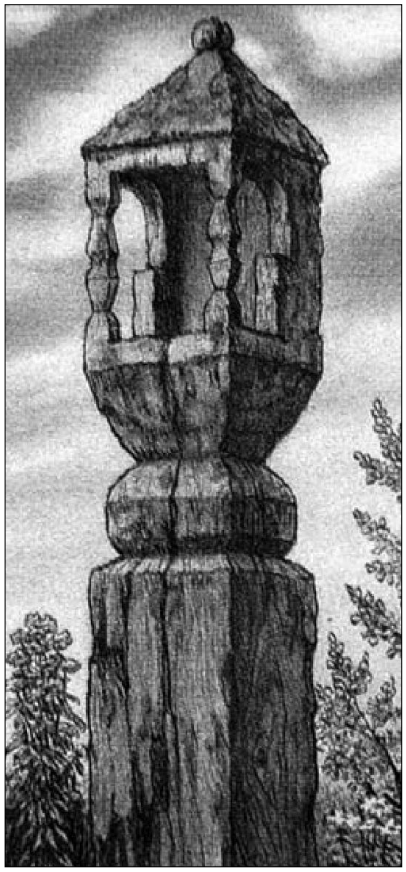

3 c pav.

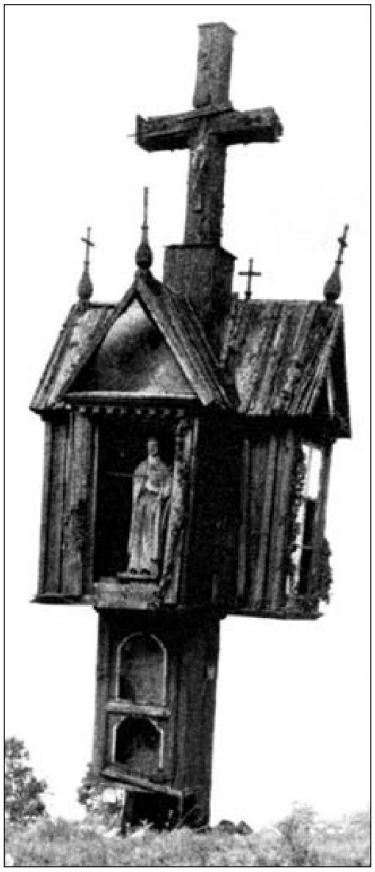

4 pav.

5 pav.

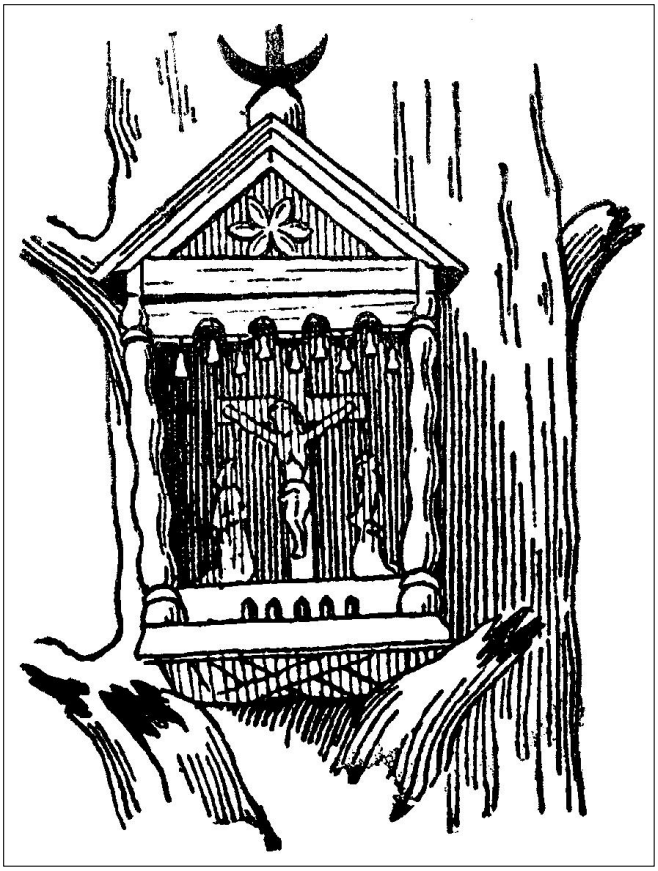

6 pav.

keturios (į daugiaaukščius – ir daugiau) medinės šventųjų skulptūrėlės, tokie paminklai statyti kapinėse, prie sodybų, pakelėse.

Kitas paminklų tipas – *koplytstulpiai* (koplytėlė + stulpas). Pagal architektūrinę formą jie skiriasi: paprasčiausi ir seniausi yra monolitiniai, t. y. kai rąste išskobiama viena niša skulptūrai (3 a pav.) arba ir šoniniai „langeliai“ (3 b pav.); kiti koplytstulpiai turi atskirus „namelius“– koplytėles skulptūroms (3 c pav.). Tokie paminklai ypač būdingi Žemaitijai, todėl būtent čia buvo daug daroma religinių skulptūrų. Koplytstulpiai taip pat buvo statomi kaip antkapiniai ir pakelių paminklai, tačiau dažnai ir sodybose – tokiais atvejais šalia Nukryžiuotojo įstatydavo tokių šventųjų skulptūras, kokie buvo šeimos narių vardai, nes tikėta, kad taip sulaukiama ir asmeninės globos.

Žemaitijoje daug buvo statoma ir *koplytėlių ant žemės* (4 pav.). Dažnai jos buvo dedamos ant didelių akmenų arba ant iš akmenų sumūryto pamato. Kartais koplytėlės pastatytos ir ant mitologinių akmenų, kaip antai ant akmens „Dievo stalas“. Į koplytėles dažniausiai dėta Dievo Motinos, Švč. Mergelės Marijos (žmonių vadintos „šventa Pana“), kartais ir kitų šventųjų skulptūros. Žemaitijoje mėgta skulptūras rengti specialiai joms skirtais drabužiais, dabinti karoliais, kaspinais – ne dėl grožio, tai aukos siekiant išgyti ar prašant kitokios malonės, norint atsidėkoti už suteiktą pagalbą (pavyzdžiui, išvengus nelaimės, pasveikus ir pan.).

Nedidelės įvairių formų *medinės koplytėlės medžiuose* buvo populiarios visoje Lietuvoje, tačiau daugiausia jų būta Užnemunėje ir Dzūkijoje (5 pav.). Į tokias koplytėles

7 a pav.

7 b pav.

7 c pav.

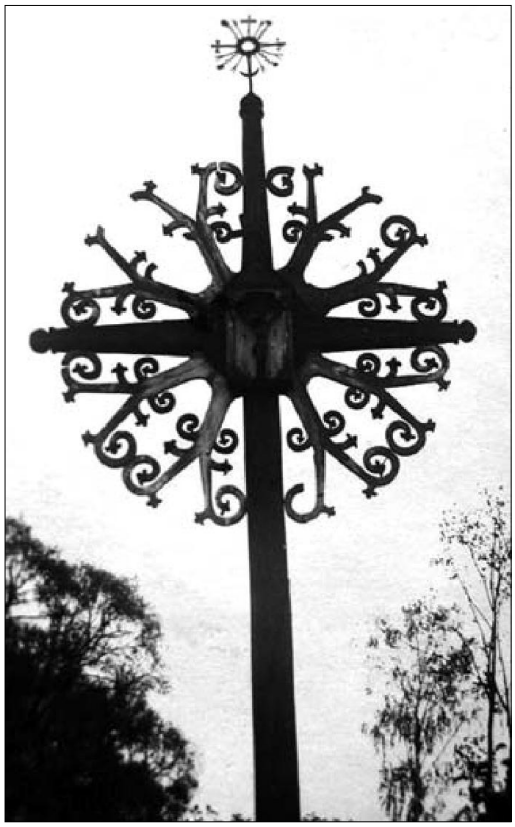

7 d pav.

7 e pav.

dažnai buvo įdedamas Rūpintojėlis, Švč. Mergelė Marija. Koplytėlės kabintos kapinių, pakelių, sodybų medžiuose ir turėjo savo paskirtį: kapinėse buvo mirusiojo kapo ir jo atminties ženklas, pakelėse dažniausiai ženklino nelaimingo atsitikimo (dažniausiai žūties) vietą, sodybose globojo šeimos ir ūkio gerovę.

Pajūrio kapinėse palaidojimus žymėjo nedidelės profiliuotos lentos – *krikštai* (6 pav.). Kol kas nėra vieningos nuomonės, ar tai ikikrikščioniškųjų laikų antkapinių paminklų atšvaitas, ar reformatų konfesijai būdingi paminklai, tačiau savita forma jie išsiskiria iš kitų šalių reformatų statytų paminklų. Šiandien XIX a. krikštų kopijas galima pamatyti Nidos kapinėse.

8 a pav.

8 b pav.

Pati gausiausia paminklų grupė – *mediniai kryžiai*. Seniausių pavyzdžių neišliko, tačiau, kaip ir kitose krikščioniškose šalyse, tokie paminklai galėjo būti pradėti statyti po Lietuvos krikšto. XIX a. kryžių puošyba labai įvairi – net tas pats meistras nedarydavo visiškai vienodų paminklų, tačiau tam tikri regioniniai bruožai vis dėlto egzistuoja. Antai Šiaulių, Kretingos kraštuose buvo populiarūs S riestėmis ir stilizuotų augalų dantukais dekoruoti kryžiai (7 a pav.), Rytų Aukštaitijoje plito gausiai puošti kryžiai su gana masyviomis, altorius primenančiomis koplytėlėmis (7b pav.), tik Dzūkijai būdingi kryžiai su Kristaus kankinimo įrankiais – ietimi ir ragotine, kurie kartu su gana didelėmis koplytėlėmis tampa kryžiaus silueto papildiniais (7c pav.), įvairiais puošniais, dažnai stilizuotų augalų spinduliais „žydi" kryžiai buvusioje Raseinių apskrityje, kai kuriose Marijampolės, Kauno vietovėse (7d pav.), saviti ir Šiaulių, Joniškio, Panevėžio apylinkių kryžiai, puošti popieriaus karpinius primenančiais ažūriniais pjaustiniais (7 d pav.). Daugiausia Žemaitijoje statyti ir įvairiai dekoruoti dviejų bei trijų kryžmų kryžiai (8 a, b pav.). Kryžiai, kaip ir kiti paminklai, buvo statomi kaip antkapiniai ženklai, kaip riboženkliai statyti kaimų ribose, ženklino ir kaimų, miestelių centrus, statyti prie bažnyčių bei jų šventoriuose, pakelėse. Kaip ir kiti religiniai paminklai, jie yra krikščioniškosios religijos ženklai, kartu atliko ir Dievo apsaugos, globos paskirtį, buvo padėkos ir prašymo aukos.

LITERATŪRA:

BASANAVIČIUS, J. Lietuvių kryžiai archeologijos šviesoje. Iš: *Lietuvių kryžiai*. Vilnius, 1912.

BRENSZTEJN, M., *Krzyże i kapliczki źmudzkie: Materiały do sztuki ludowej na Litwie*. Kraków, 1906.

ČERBULĖNAS, K. Liaudiškų memorialinių paminklų kilmė ir jų architektūrinė-meninė charakteristika. Iš: *Lietuvos TSR architektūros klausimai*. T. 3. Vilnius, 1966, p. 98–121.

GALAUNĖ, P. *Lietuvių liaudies menas*. Kaunas, 1930.

GRINIUS, J. Lietuvių kryžiai ir koplytėlės. Iš: *LKMA metraštis*. T. 5. Roma, 1970, p. 1–178.

KONČIUS, I. *Žemaičių kryžiai ir koplytėlės*. Chicago: Tėviškėlė, 1965.

Kryždirbystė Lietuvoje. Sud. A. Stravinskas.Vilnius, 1998.

Lietuvių liaudies menas. Mažoji architektūra. T. I. Vilnius, 1970; T. II. Vilnius, 1990.

MILIUS, V. Kodėl statyti ir statomi kryžiai ir koplytėlės. Iš: *Liaudies kultūra,* 1992, nr. 5 (26), p. 22–27.

POČIULPAITĖ, A. Lietuvių kryždirbystė. Iš: *Medinė architektūra Lietuvoje*. Vilnius: Vaga, 2002, p. 80–89.

ZABULYTĖ, J. Istorinė Lietuvos kryždirbystės tradicijos raida (XIX–XX a.). Iš: *Kultūrologija: Lietuvos menas permainų laikais*. T. 9. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2002, p. 377–387.

ZABULYTĖ, J. Lietuviškų medinių kryžių paukščiai: reikšmės interpretacijos. Iš: *Liaudies kultūra,* 2006, nr. 5, p. 22–37; nr. 6, p. 23–35, il.

ZABULYTĖ, J. Religiniai paminklai ir liaudies tikėjimai. Iš: *Etninė kultūra,* Etninės kultūros globos tarybos informacinis leidinys, 2009, Nr. 8, Vilnius, p. 48–55, il.

ZABULYTĖ, J. Medžiuose įrėžti kryžiai ir jų kontekstas – mediniai kryželiai ir koplytėlės medžiuose. Iš: *Baltų kultūros sakralieji aspektai*. Straipsnių rinkinys. Sud. E. Usačiovaitė. Serija „Senovės baltų kultūra". Vilnius: Versus Aureus, 2012, p. 323–347, il.